

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи

Божаківська Мирослава Олександрівна

Соціальна ідентичність як основа формування довіри у процесі міжособистісних взаємин / Social identity as a basis for the formation of trust in the process of interpersonal relations

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи ПСзм-21
М.О. Божаківська

Науковий керівник
к.пс.н., доцент,
О.Я. Шаюк

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:
« ____ » _____ 20 ____ р.
Завідувач кафедри
_____ А.Н. Гіряк

ТЕРНОПІЛЬ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СПОСІБ САМОВИЗНАЧЕННЯ У СТАВЛЕННІ ДО СВОЄЇ ЧИ ІНШОЇ СПІЛЬНОТИ
1.1. Характеристики соціальної ідентичності.....
1.2. Соціальна ідентичність і соціокультурні зміни.....
1.3. Соціальна ідентичність як динамічний процес розвитку особистості.....
Висновок до розділу 1
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ДОВІРИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
2.1. Довіра як ціннісна основа міжособистісних взаємин.....
2.2. Етапи формування довіри в умовах соціальної взаємодії.....
2.3. Самооцінка як визначальний фактор довіри.....
Висновок до розділу 2
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ НА ВИНИКНЕННЯ ЇЇ ДОВІРИ
3.1. Завдання і програма емпіричного дослідження проблеми довіри.....
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....
3.2.1. Зв'язок довіри з міжгруповою та внутрішньогруповою ідентифікаціями.....
3.2.2. Зв'язок довіри із процесом ідентифікації особистості.....
Висновок до розділу 3
ВИСНОВКИ
СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ
ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. У будь-якій сфері суспільного життя людина постійно стикається з новим для себе досвідом. Складна економічна чи соціальна ситуація в державі, пандемія, стан війни, вимушена чи бажана міграція, адаптація до нових умов – це ті обставини, які вже стали нашим життєвим досвідом, котрий, в свою чергу, створює сильний тиск на людину, сприяє значному погіршенню психологічного стану, дезорганізації, втраті ціннісних орієнтирів. Надзвичайно важливим в цій ситуації є пошук товариств чи спільнот, де людина відчуває себе краще, в безпеці, отримує піклування і підтримку, може довіритися іншому.

Дана робота є актуальною, оскільки досліджує спільноту як джерело довіри, можливості людини допомогти собі самій шляхом соціальної взаємодії. Актуальність роботи полягає ще й у тому, що довіра постає як основа людських взаємин, що постають у свідомості людей дуже гостро у час війни, розрухи, стихійного лиха тощо. Довіряючи, людина стає відкритішою, покращує свій психологічний стан, оптимістичною, життєрадісною, що допомагає пережити трагічні моменти, важкий життєвий досвід, горе чи біль. Разом із тим, феномен довіри є досить складним явищем, «набути» яке вкрай важко, іноді не можливо. Тому вибір теми нашої роботи – **«Соціальна ідентичність як основа формування довіри у процесі міжособистісних взаємин»** вважаємо доволі актуальним.

Об'єкт дослідження – довіра як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – прояв довіри особистості в міжособистісній взаємодії.

Мета дослідження – дослідити закономірності прояву довіри у процесі міжособистісної взаємодії.

Завдання дослідження:

1. Висвітлити теоретичні та методологічні засади психологічного пізнання довіри як соціально-психологічного феномену.

2. Здійснити аналіз ідентифікаційних характеристик особистості.
3. Вивчити аспекти прояву довіри у процесі соціальної взаємодії.
4. Емпірично дослідити роль особистісної та соціальної ідентичностей у формуванні довіри до іншої людини.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, синтез, гіпотетично-дедуктивний метод, порівняння, систематизація, узагальнення наукової літератури з проблем дослідження; емпіричні – анкетування, тестування, математичні методи

Теоретична значущість дослідження визначається її внеском у загальну систему знань щодо закономірностей прояву довіри, як соціально-психологічного феномена. Врахування ідентифікації особистості дає змогу точніше прогнозувати характер формування довіри до іншого, що виникає під час міжособистісного спілкування.

Практична значущість. Це дослідження дозволяє враховувати не лише індивідуально-психологічні особливості осіб, які взаємодіють, а й їхнє сприйняття одне одного як представників конкретних спільнот. Це відкриває можливість більш ефективного використання знань про явище довіри у практичних аспектах, таких як ведення переговорів, управління, психотерапія, маркетинг, пропаганда та реклама. З урахуванням того, що толерантність передбачає взаємну довіру між людьми, результати дослідження вказують на можливість розробки нових підходів до формування толерантного ставлення між представниками різних держав і національностей.

Впровадження результатів роботи. Дослідження виконувалося у 2022-2023 роках на базі соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету та Галицького фахового коледжу імені В. Чорновола.

За структурою робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку літературних джерел. Загальний обсяг дослідження – сторінок, в т.ч. основний текст викладено на сторінках.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СПОСІБ САМОВИЗНАЧЕННЯ У СТАВЛЕННІ ДО СВОЄЇ ЧИ ІНШОЇ СПІЛЬНОТИ

1.1. Характеристики соціальної ідентичності

Однією із основних закономірностей будь-якого соціального розвитку є постійна зміна і перетворення в соціумі. Суспільні зміни носять глобальний характер, бо відбиваються на кожному учаснику суспільства, ускладнюють зв'язки, взаємодію, взаємини. Соціальні процеси стають каталізаторами для глибшого усвідомлення й осмислення, розуміння себе самого і себе як частини спільноти, частини людського світу. Сьогодні через війну та міграцію такі процеси стають надзавданнями для виживання, формують позицію чи навик у подоланні економічних, політичних, соціальних, релігійних, культурних проблем. Активним механізмом самовизначення і визначення людей, певних груп, колективів чи спільнот є процеси ідентифікації. Визначаючи себе, особа набуває нових сутнісних характеристик. Кожна нова ситуація сприяє розширенню груп ідентифікації, поглиблюючись та урізноманітнюючись.

Актуалізація проблеми ідентифікації та ідентичності стоїть дуже гостро і зумовлена сьогодні особливим станом суспільства – війною, котра торкається не тільки українців чи росіян, а й всієї людської цивілізації, яка щоденно зазнає змін. Відбувається руйнування багатьох зв'язків, стосунків і відносин, зростає загальне напруження, неприйняття і ворожнеча. В такій критичній ситуації життєвоважливим є питання: хто я, з ким я, куди я. Як визначитись, виробити позицію, зберегти індивідуальне, як пояснити відділення чи приєднання до когось тощо. Всі ці питання досліджуються в психології, соціології, соціоніці та інших науках.

Ще наприкінці минулого століття значна кількість наукових праць присвячена проблемі ідентифікації та ідентичності. Найперше науковці

розширили термінологічний апарат, були введені поняття: «ідентичність», «ідентифікація», «самоідентичність», «самоідентифікація», «Я-концепція», «Ми-концепція», «Образ Я» тощо. Сам факт появи значної кількості термінів зумовлює розвиток, значну увагу та переосмислення особи як суб'єкта життєдіяльності.

В останні десятиліття поняття «ідентичність» є предметним полем вивчення багатьох дослідників. Це поняття має вельми значущий вплив на формування особистості, визначає її характеристики, відношення до себе, інших, а також ставлення до суспільства та оточуючого середовища. Психологічне вивчення ідентичності як стану і процесу, є надзвичайно важливим, оскільки воно аналізує взаємодію факторів, що впливають на формування основних механізмів соціального функціонування.

Саме поняття ідентичності має багато інтерпретацій в літературі, є досить неоднозначним. Першим науковцем, який розробив теорію Я-концепції є В. Джеймс [1; 2], Е. Еріксон вважається засновником теорії ідентичності. Поняття ідентичності, відповідно до Е. Еріксона, визначається як глибоко усвідомлений і особисто прийнятий образ самопізнання, що охоплює різноманіття відношень індивіда до оточуючого світу. Це також включає в себе відчуття відповідності і стійкого контролю над власною особистістю, незалежно від змін у самопізнанні та ситуаціях. Здатність індивіда повністю розв'язувати виникаючі перед ним проблеми на кожному етапі його розвитку є також складовою цього концепту [1; 16; 32].

Еріксон описує формування ідентичності як еволюціонуючу конфігурацію, яка поступово розвивається в дитинстві шляхом послідовних «самосинтезів» і перекристалізації. Це конфігурація, в якій інтегровані конституційна схильність, особливості лібідинальних потреб, бажані здібності, важливі ідентифікації, ефективні захисні механізми, успішні сублімації та виконуючі ролі [1; 16; 32].

Автори теорії соціальної ідентичності, Г. Теджфел і Дж. Тернер, досліджуючи процес усвідомлення особою своєї приналежності до групи,

визначили його як «групову ідентифікацію», що полягає в тому, що особа, ідентифікуючись з конкретною групою, спрямовує свої зусилля на позитивне оцінювання цієї групи, а це в результаті піднімає якість статусу групи та покращує її самооцінку. Групова ідентифікація вважається властивістю, що впливає відчуття належності особи до конкретної групи і визначає її поведінку в межах цієї групи і структурно охоплює три компоненти – когнітивний (усвідомлення людиною приналежності до групи та порівняння її з іншими), емоційний (різних почуттів) та поведінковий (реакція на інших людей як групового члена, а не як окремої особистості [1; 16; 32]).

На сучасному етапі проблеми соціальної ідентичності вивчає багато дослідників: Н. Л. Іванова, К. В. Коростеліна, А. В. Мікляєва, В. О. Ядов, М. І. Семечкіна, А. В. Сидоренкова та ін. «Соціальна ідентичність» і «груповая ідентичність» є близькоспорідненими поняттями; «рольова ідентичність», визначена соціальними ролями або культурно прийнятними соціальними очікуваннями, представляє собою конкретний аспект соціальної ідентичності. Ця форма ідентичності виникає внаслідок прийняття особою визначених соціальних ролей та сприйняття культурних норм щодо відповідних типів поведінки, які характерні для конкретних соціальних позицій. [16; 32].

Ідентичність, що базується на усвідомленні себе як суб'єкта психологічних ролей, більш тісно переплетена з самістю, ніж соціальна ідентичність. Відомий американський соціолог Чарльз Гордон вважає рольову ідентичність важливою складовою Я-концепції особистості. На його думку, ця форма ідентичності виступає важливим фактором у функціонуванні особистості та її життєвому світі. Вона представляє собою універсальний механізм засвоєння соціального досвіду людиною, свідомого розуміння власного «Я», формування структур особистості, вибору соціальної позиції та створення власного мікросоціуму для спілкування та взаємодії [32]. Відтак, рольові ідентичності виявляються в усіх аспектах соціальних, внутрішньогрупових, міжособистісних і особистісних уявлень.

Рольова ідентичність представляє собою необхідний компонент будь-якої іншої ідентичності особи, оскільки ролі є важливим механізмом соціалізації та формування особистості [16; 32].

Для А. Бандури ідентифікація належить до процесу копіювання суб'єктом поведінки, думок і почуттів. М. Герберт розуміє ідентифікацію як процес переймання цінностей, поглядів, установок, життєвого досвіду тощо [1; 16].

Широко дивиться на різні види процесів ідентифікації особи Олена Швачко, виокремлюючи особову, міжособово-групову, внутрішньоспільнотну, зовнішньоспільнотну сфери самовизначення. О. Швачко вбачає в ідентифікації прояв любові й толерантності, що є гуманістичною за своєю суттю [16; 32].

А. Фурман розглядає ідентифікацію не стільки як ототожнення себе із соціальною групою, а як певний механізм захисту, коли особа несвідомо уподібнюється до іншої особи, колективу чи спільноти [24; 27; 28]. Крім того, ідентичність має варіативні форми, людина в різних ситуаціях діє по-різному і по-різному себе проявляє та визначає у різних соціальних системах.

Сучасні науковці виокремлюють такі типи ідентичностей: індивідуальна і групова. Індивідуальна ідентичність – особистісна, рольова, статева(гендерна). Групова ідентичність – культурна, соціальна, професійна, вікова, етнічна, політична, сімейна тощо [1; 16; 32].

Дослідники продовжують обговорювати взаємозв'язок між соціальною та індивідуальною ідентичностями, а також розглядають проблему використання соціальної творчості як інструменту для подолання суперечностей у вияві ідентичностей в житті окремої особи. Цю тему досліджували такі вчені, як Ж. Тернер і Г. Теджфел, У. Дойс, С. Московічі, Е. Еріксон, О. Г. Злобіна, В. О. Васютинський, К. В. Коростеліна, Т. Г. Стефаненко, М. О. Шульга. [32].

В.О. Васютинський, Л.Г. Чорна вважають, що варто розглядати ідентичність особи не як розділені категорії соціальної, групової та індивідуальної ідентичності, але як комплексну концепцію, яка включає різноманітні прояви ідентичності. Дослідники вбачають, що це відображає реальну особистість з її власною історією формування та соціальною спадщиною, яку вона успадковує від своїх батьків, родичів і попередніх поколінь, представників різних соціальних груп на поточний момент [32]. Ідентичність особи охоплює широкий спектр уявлень про саму себе у відношенні до соціальних стандартів, ідеалів, образів, великих та малих груп, норм, психологічних типів людей, інших особистостей, їхніх ролей, статусів і т.д. [32].

Ідентичність особи є широким поняттям, яке охоплює всю різноманітність ототожнень людини із соціальними взірцями, ідеалами, кумирами, великими і малими групами, нормами, психологічними типами людей, іншими людьми, їхніми ролями, статусами тощо. Соціальна ідентичність виявляється через те, що людина відчуває співпадіння з певною соціальною групою, приймає її соціальні цінності, вимоги та сподівається на відповідність їм. [32].

Соціальна ідентичність – це комплексна система, яка підтримує постійність структур, дзеркально відображену приналежність індивіда до певної соціальної групи [16; 32].

В галузі психології існує точка зору, яка вказує на відмінні психологічні відтінки між груповою ідентичністю та ідентичністю групи, про які зазначив П. П. Горностай. Перше поняття описує сприйняття людиною загальних норм, що існують великими і малими групами, та відображає взаємодію «Я» особистості з усвідомленими та неусвідомленими аспектами «Ми»-ідентичності. У другому випадку йдеться в першу чергу про концепцію «Ми», що втілює усвідомлену, відрефлексовану та віддзеркалену позицію групи як суб'єкта активності. [1; 16; 32].

Соціальна ідентичність актуалізується лише у соціальній взаємодії, іноді термін «соціальна ідентичність» ототожнюється термінам «групова ідентичність», «колективна ідентичність». Особа одночасно володіє кількома ідентичностями (стать, раса, вік тощо), бо взаємодіє в різних соціальних просторах. Зіставляється групова та індивідуальна ідентичності, бо набутий життєвий досвід тісно пов'язаний з емоційною сферою [1; 16; 32].

Особистісний розвиток відбувається у тісному взаємозв'язку людини з її найближчим соціальним оточенням. Спочатку в психіці виникає недиференційоване «Ми», і лише пізніше формується «Я». Групова чи соціальна ідентичність людини виникає генетично раніше, ніж індивідуальна, оскільки «Ми» є більш давнім конструктом, ніж «Я». А тому, усі аспекти ідентичності особи генетично походять від соціальної ідентичності, і саме її розглядають як первинну рольову ідентичність.

Отже, ідентичність особи є узагальнюючим поняттям, яке охоплює всі аспекти ідентичності людини, такі як соціальна, групова, індивідуальна та особистісна. Навіть при тому, що несвідома ідентичність у вигляді усвідомлених групових рольових ідентифікацій є генетично первинною в житті людини, ідентичність особи, що включає свідомі і несвідомі компоненти, представляє собою найбільш широкий термін в термінологічному полі самовизначення і свідчить про рівень сформованості структури її особистості як соціальної властивості.

1.2. Соціальна ідентичність і соціокультурні зміни

Найбільш важливими етапами розвитку особистості є її соціалізація, досягнення особою зрілої соціальної ідентичності, зіставляючи чи протиставляючи свої уявлення про себе і довкілля, людина реалізує себе у соціумі, виконуючи певні соціальні ролі.

Народжуючись і зростаючи у певному середовищі, людина вчиться підпорядковуватись чи не підпорядковуватись певній соціальній групі,

державі, партії, президенту тощо. Особа вчиться орієнтуватися в соціальному просторі і тому часі, в якому її довелося жити. З одного боку, людина творить свою історію й історію свого народу; а з іншого боку, людина – це продукт діяльності соціуму. Залежно від певного етапу розвитку цивілізації перед особою поставали певні завдання, кожна зміна культурної епохи чи цивілізації передбачала зміну завдань, які стояли перед людством.

У найдавніших цивілізаціях колективне переважало над індивідуальним, оскільки поставало питання виживання людини. Особа підкорялася соціальній системі, з чітким виконанням правил чи законів. Згадуючи Давню Грецію, чітко простежуємо три групи: боги, прості смертні та герої. Ще з античних часів простежується поділ суспільства на касты, верстви, які дають можливість збагнути людині, до якої соціальної групи вона належить.

Найдавніші античні філософи (Сократ, Платон, Піфагор) описували життя людини, котра має розуміння хто вона і до якої соціальної категорії належить, роздуми про людське життя, яке підпорядковане правилам, чи варто виконувати правила і що чекає тих, хто наслідився ослуhatися.

У Середньовіччі соціальна ідентичність формувалася передусім у релігійних групах. Приналежність до певної релігійної спільноти визначала спосіб життя, систему цінностей, спосіб мислення, норми і звичаї особи. Бог стає ідеалом, взірцем і тим, що карає за непослух. Внутрішній світ людини, її почуття і мотиви стають надзвичайно важливими і визначальними у період Середніх віків.

Епоха Відродження та Нового часу звільняється від тенет релігії, предметом досліджень є людина з її внутрішніми процесами; пошуки нових ідеалів. Філософи ідентичність людини нового часу змальовували як таку, що здатна творити себе саму, що здатна об'єднуватися в соціальні групи за інтересами, здібностями, цінностями; витворюючи індивідуальність.

З часом людина орієнтується на закони природи, докільця, прагнучи створити ідеальну соціальну модель суспільства. Людина обирала то науку, то мистецтво, то віру в могутність держави, то силу права і законів, – це все сприяло формуванню державотворчих процесів, встановленню балансу держава і особистість, верховенство права.

Європейська філософія базується на працях Канта, Гегеля, Локка та інших. Філософські категорії: людство, свобода, цінність, щастя, розум, природа, мораль, особистість, суспільство, - поступово стають міждисциплінарними поняттями, що вивчаються в психології, соціології, етиці тощо [16].

Період верховенства культур чи цивілізацій минув, сьогодні час самоцінності кожної культури на планеті. Нове тисячоліття принесло з собою нові віяння часу, де однаково важливими стають християнство, мусульманство чи буддизм, езотерика чи атеїзм, політичні чи аполітичні настрої, визнаються різні форми правління держав, життя в общинах чи аскетичний спосіб життя.

Людина вільна у своєму виборі, вона витворює нові форми соціальності, глобалізується, поєднує те, що раніше неможливо було поєднати. Тепер варто говорити про єдину цивілізацію, єдиний соціальний простір Землі, «планетарну метакультуру» [16]. Характерною ознакою сучасної культури є формування загальних інститутів і правил, єдиних умов діяльності, схожих структур влади, створення союзів, об'єднань, таборів, систем тощо.

Вчені простежили певні закономірності розвитку соціальних груп, їхньої активності, динаміку чи статику: від індивіда, діади, мікрогруп, малих та середніх груп до великих і навіть глобальних груп. Так, на прикладі великих груп зміна конфігурації держав (зокрема коли почався розпад СРСР) була травматичною для цих великих груп, що ми відчули на власній новітній історії. Травматичними є як поділ, так і об'єднання (наприклад, об'єднання Західної та Східної Німеччини). Усі ці події супроводжувалися, десь

більшою, десь меншою мірою, досить помітними процесами зміни ідентичності [32].

Ще однією закономірністю перебігу групових процесів є той факт, що підвищення конфліктності міжгрупової взаємодії зумовлює підвищення рівня внутрішньогрупової ідентичності. Тобто якщо між двома групами виникає ворожнеча, то кожна група всередині самої себе буде захищати власну ідентичність, яка почне зростати, а група буде згуртовуватися. Групова динаміка є динамічним вираженням змін структури групової ідентичності; зміна структури чи конфігурації групи приводить до втрати рівноваги в структурі групової ідентичності. Групова статика порушується, й активізуються процеси групової динаміки, які зумовлюють або відновлення рівноваги, або формування нової структури групової ідентичності, а, відтак, і нової конфігурації групи [32].

1.3. Соціальна ідентичність як динамічний процес розвитку особистості

Ідентичність є показником зрілості або дорослості особистості, і корені та особливості її структури знаходяться в прихованих аспектах організації, які формуються на ранніх етапах онтогенезу. Соціальна ідентичність, яка починає виражатися в ранньому дитинстві, пов'язана з уявленням про себе в контексті певної групи або спільноти.

Е. Еріксон визначає вісім етапів розвитку ідентичності, на кожному з яких людина стикається з вибором між двома альтернативами для вирішення вікових та ситуаційних викликів розвитку. Характер вибору впливає на все подальше життя в сенсі її успішності і невдачі [1; 16; 32].

На першому етапі, який у вірності своїм фрейдистським підвалинам він називає орально-чуттєвим, немовля вирішує фундаментальне питання всього свого подальшого життя – довіряє воно навколишньому світу чи ні. Природно, що це питання базової довіри в світі вирішується не в дискурсивних термінах, а в спілкуванні дитини з дорослим і контакті з

навколишнім середовищем, яке відбувається через сприйняття різноманітних звуків, кольорів, світла, тепла і холоду, їжі, а також через сприйняття посмішок і жестів і так далі.

Прогресивна самостійність немовляти (перш за все, здатність рухатися – повзати, а пізніше – крокувати, а також розвиток мови, маніпулятивних здібностей і т.) уможлиблює перехід дитини до вирішення другого життєвого завдання – набуття самостійності. У цьому віці дитина засвоює те, що Еріксон влучно називає «очима світу», тобто те, що люди бачать у ньому [1; 16; 32].

Третя стадія 4-6 років називається локомоторно-статевою Еріксона, або едиповою. Тут виникає вибір і, водночас, вирішення проблеми між ініціативою і відчуттям провини. У цьому віці простір життя дитини розширюється, вона починає ставити перед собою цілі, придумувати діяльність, проявляти кмітливість у мові, фантазувати. Це вік гри, передбачення ролей, оволодіння реальністю за допомогою експериментів і планування. У дитячому просторі з'являється все більше людей. Не тільки батько і мати, а й інші дорослі є суб'єктом ототожнення дитиною себе з дорослими як основи формування нового рівня ідентичності [1; 16; 32].

Четвертий етап в 6-11 років пов'язаний з оволодінням дитиною різними навичками, в тому числі і здатністю до навчання. Дитина активно освоює символи культури. Цей вік є оптимальним часом для навчання – готовність до труднощів дисципліни, засвоєння знань [1; 16; 32].

П'ятий етап 11-20 років є ключовим для набуття почуття ідентичності. У цей період підліток збалансовується між позитивним полюсом ідентифікації – «Я», і негативним полюсом розбіжностей у ролях. Підлітку потрібно об'єднати всі аспекти своєї ідентичності, такі як роль сина/дочки, учня, спортсмена, друга і т.д.. При успішному перебігу кризи підліткового віку у хлопчиків і дівчаток формується почуття ідентичності, при несприятливому - плутана ідентичність укупі з хворобливими сумнівами в собі, своєму місці в групі, в суспільстві, при неоднозначності життєвих перспектив [1; 16; 32].

Шоста стадія 21-25 років, на думку Еріксона, знаменує собою перехід до вирішення дорослих проблем на основі сформованої психосоціальної ідентичності. Молоді люди вступають в дружні стосунки, шлюб, з'являються діти [1; 16; 32].

Сьомий етап 25-50/60 років, який охоплює значну частину життя людини, висвітлює конфлікт між можливістю особистісного зростання, отриманою на попередніх етапах, і стагнацією, поступовим занепадом особистості в щоденному житті. Здатність до саморозвитку виступає винагородою за цей конфлікт і призводить до формування індивідуальності людини, її унікальності [1; 16; 32].

Восьмий етап, що триває більше 60 років і завершує життєвий шлях, визначається тим, як особа збирає плоди власного життя. У цьому періоді людина може знайти спокій і гармонію, як результат цілісності своєї особистості. Водночас, вона може стати жертвою безнадійного відчаю внаслідок заплутаності свого життя. [1; 16; 32].

Е. Еріксон розглядав ідентичність як «особливий конструкт, що відображає за внутрішню солідарність із соціальними груповими ідеалами і стандартами» [16]. Він вважає, що групова ідентичність пов'язана із групових аспектів, особливо з географічними та історичними уявленнями, а також з економічними завданнями.

Висновок до розділу 1

Широкий спектр ідентичності людини включає соціальну, групову, індивідуальну, особистісну і інші її види. Водночас, ідентичність становить єдність свідомих і несвідомих складових і свідчить про певний рівень сформованості особистості як соціальної істоти.

В термінологічному полі ще немає єдності серед науковців. Між індивідуальною та соціальною ідентичностями відсутні чіткі полюсні відносини. Натомість вважається, що протилежностями ідентичностей особи є групова та індивідуальна – саме ці поняття відображають різні аспекти

вияву ідентичності особи. Ідентичність особистості може транслюватися у різних аспектах людського життєреалізування і у різних пластах психічної самоорганізації: когнітивній, емоційній та вольовій сферах, інтегральних аспектах особистості (здібності та обдарованість, характер, інтереси, спрямованість)

Соціальна ідентичність для особи служить методом систематизації її статусу та є засобом, який чинить суттєвий вплив на формування самооцінки та виконує роль захисного механізму. Появляється підвищення ролі ціннісно-психологічних аспектів у виявах групової ідентичності, таких як довіра, лояльність і солідарність. Утворення групової ідентичності суттєво визначається через міжгрупові порівняння (ми – вони, свої – чужі).

З іншого боку, індивідуальна ідентичність пов'язана з внутрішньогруповими та міжособистісними аспектами (я – не я, моє – не моє). Таким чином, соціальну та групову ідентичність можна вважати «Ми-ідентичністю», а індивідуальну – «Я-ідентичністю». Рольові ідентифікації є універсальними компонентами для формування будь-якого виду ідентичності особистості.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ДОВІРИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Довіра як ціннісна основа міжособистісних взаємин

Людство, переживаючи закономірні процеси розвитку цивілізації, стикається із кризовими явищами. Нове тисячоліття принесло із собою незворотні радикальні зміни: глобалізацію, метакультуру, нові форми соціальності, що спричинило соціально-психологічну кризу. А.А. Фурман зазначив, що «проблема формування смисложиттєвих орієнтирів і духовних пріоритетів особистості та їхнє соціокультурне спрямування постає як найактуальніша в умовах сьогодення» [24].

Сучасні трансформаційні процеси, що постійно змінюють навколишню дійсність, ще з більшою силою розгортаються у психіці людини, безперервно змінюючи її уявлення про світ і все в ньому. Зважаючи на те, що сьогодні Україна у стані війни, людство дуже гостро відчуває зміну ціннісних орієнтирів, нестачу підтримки, спілкування, допомоги, непорозуміння, іноді агресію та жорстокість. Соціальне відчуження людини від інших людей, спільнот, соціуму відбувається через втрату довіри. Чим менше особа довіряє, тим більше потрапляє у пастку самотності та ізоляції.

Вміння довіряти – стає актуальним сьогодні, бо повертає людину до людини, до групи, до спільноти, до суспільства в цілому, де вона отримує підтримку, захист, втрачене відчуття безпеки. Довіра стає невидимим містком, який переводить людину зі стану граничної самотності до бажаного відчуття себе частиною якоїсь спільноти. Кожна людина протягом свого життя стикнулася із проблемою довіри/недовіри, кредитом довіри та уявленнями про довіру і бажанням зберегти чи повернути її у взаємодії з собою чи з іншими.

Довіра досить складне явище, яке стало об'єктом вивчення багатьох науковців різних дисциплін, адже розглядається у філософському, педагогічному, психологічному й соціальному аспектах, є моральною категорією. Саме тому єдиного наукового підходу до розуміння терміну «довіра» немає, етимологічно «мати віру» (в лат. мові – *credo*, в англ. мові – *trust*) означає «серце даю» або «серце кладу» [6, 20, 35]. Нами досліджується феномен довіри у соціально-психологічній площині, бо довіра належить до числа найважливіших психічних станів людини.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови вказано, що довіра або довір'я – це позиція по відношенню до кого-небудь, яка виникає на підставі віри в правильність, чесність та щирість цієї особи [5]. Ірраціонально пізнавана «віра» через соціальну взаємодію людина-людина, людина-соціум проявляється як довіра: індивідуальна чи групова. У соціальній психології довіра виявляється в структурі раціонального пізнання. Розуміння і тлумачення понять віри і довіри є досить неоднозначним і сьогодні.

Опираючись на визначення довіри як явища, такі поняття як правота, чесність, щирість вивчались ще з часів античності, де довіра була синонімом справедливості. Нові погляди на довір'я розкриваються у працях філософів Дж. Локка, Т. Гоббса, П. Гассенді, Б. Спінози та ін [4, 20, 35]. Розвиток соціального мислення в епоху Просвітництва заклав підвалини до розуміння довіри як морально-етичної категорії (Г. Гегель). За поглядами Імануїла Канта, довіра є феноменом, котрий виникає разом із свободою людини та завдяки їй. А Макс Вебер введе у своїх дослідженнях феномену довіри концепцію соціальної дії, зазначаючи при цьому, що традиційна дія базується не на довірі, а на вірі, звичках або емоціях [4, 20, 35].

У психологічних дослідженнях, які підтверджують філософсько-етичне розуміння, довіра розглядається як ціннісне ставлення до особистості іншої людини, що базується на позитивному прогнозуванні її майбутніх дій. Коли людина довіряє іншій особі, вона розраховує на те, що та не завдасть шкоди,

не зрадить, не використає отриману інформацію у своїх корисливих цілях та не буде знехтувати нею. Однак ці очікування не завжди виправдовуються в реальному досвіді, тому довіра – це супроводжений ризиком процес.

Багато психологів вбачають у довірі явище, яке одночасно має внутрішньоособистісний та соціальний аспекти. Первинні установки довіряти мають біосоціальне коріння і виникають на ранніх етапах онтогенезу з базової потреби в безпеці. Вторинні установки, що виявляються у спрямованості на світ і самого себе, інтеріоризуються, і трансформуються в особистісні установки, які фіксуються як характеристики особистості, що виокремлюють її від інших людей.

Американський психолог та психотерапевт Ерік Еріксон, який є засновником психосоціальної теорії життєвого циклу людини, вважав, що відчуття базової довіри є фундаментальною психологічною передумовою для всього життя. В його термінах «довіра» означала віру в себе та почуття постійної прихильності від інших людей. Е. Еріксон, виступаючи як психотерапевт, вважав, що відчуття довіри до себе, оточуючих людей і світу є ключовим елементом здорової особистості. Зниження рівня довіри та переважання недовіри, яке проявляється в посиленні відчуження особи, її зануренні в себе і розладі у відносинах з іншими людьми, вважалось Е. Еріксоном симптомами психологічних проблем, що вказують на необхідність психологічної допомоги.

Сучасне вивчення феномену довіри значною мірою зосереджено на наукових дослідженнях, проведених у ХХ столітті. Е. Еріксон, використовуючи психоаналітичний підхід, вивчав довіру в онтогенезі людини та визначив вісім вікових етапів у житті людини, приділяючи особливу увагу конфлікту першого етапу – боротьбі базисної довіри і базисної недовіри. За словами Еріксона, наявність базисної довіри є критичним елементом для розвитку здорової особистості, і вона визначає успішність психосоціальної адаптації, коли довіра переважає над недовірою. [4, 6, 38].

Концепції саморозкриття, які розробили С. Джуард та П. Ласкоу, визначили початок наукового вивчення довіри, розглядаючи її як явище, що проявляється під час саморозкриття та володіє ознаками добровільності й усвідомлюваності [6].

Д. Бразерс, представник сучасного соціального психоаналізу, розглядає довіру до інших як основу взаємодії з людьми, вбачаючи її як внутрішній феномен, заснований на ранньому досвіді спілкування та є фундаментом для самодовіри. [6].

Для необіхевіористів, довіра є складовою частиною впевненості, що є основою соціальної компетентності. Зовнішнє підкріплення сприяє формуванню навичок впевненої поведінки, що зміцнює «віру в самоефективність», а вже на цій основі виникає впевненість у собі [4, 6].

Згідно гештальт-психології Ф. Перлза, проблема довіри вбачається в контексті особистісної зрілості та цілковитій відповідальності за своє життєздійснення. Поєднання довіри до себе та довіри до інших є показовим індикатором психологічної зрілості особистості [6].

Значний вплив на розуміння довіри та її функціонування в суспільстві справляють представники гуманістичної психології, такі як К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, Дж. Бюдженталь, які вбачають прямий зв'язок між самоактуалізацією і довірою до себе. Серед інших дослідників ролі довіри в суспільстві можна виокремити Ф. Фукуяму, Е. Гідденса, Н. Лумана, А. Селігмена, П. Штомпку, П. Бурдьє, Б. Барбера, Л. Боса Т, Ямагіші[4, 20, 35].

Ф. Фукуяма характеризує загальну довіру як ключовий фактор, що сприяє економічному зростанню суспільства. Він вбачає довіру як очікування членів співтовариства, що інші члени будуть діяти передбачувано, чесно та з увагою до потреб оточуючих, відповідно до загальних норм. Різні рівні довіри в різних культурах впливають на темпи формування соціального капіталу та визначають економічний розвиток суспільства [6, 22].

Довіра є явищем, яке має більш глибокий характер, ніж можна подумати, не вникаючи у і деталі. Її філософська сутність дозволяє краще

розуміти природу взаємодії людини зі світом, закономірності оприлюднення культурного простору, де людина може знайти свою родову спорідненість і водночас залишатися справжнім окремішнім «суб'єктом життя» (С.Л. Рубінштейн), а не суб'єктом «відчуженої активності» (Е. Фромм) [4, 20, 35].

Штомпка, відомий польський соціолог, розкрив значення довіри в сфері соціології, вказавши на суттєві зміни в її парадигмах від панування «соціології соціальних систем» до «соціології дії» [6, 20]. Вчений пропонує концепцію триєдиної моделі довіри, яка включає «відображену надійність» у міжособистісних відносинах, «основну довірливість» як властивість особистості та культурно вироблену довіру як важливий потенціал суспільства [6, 20].

Для сприяння формуванню сильної культури довіри вчений Краківського університету визначає дві умови: застосування демократичних принципів послідовно, незмінно та всюди; а також помірне та обережне використання важелів контролю, які вони передбачають [6, 20].

В українській психології (Т. Титаренко, В. Татенко, Т. Зелінська, В. Хабайлюк, А. Хурчак, О. Донченко, В. Васютинський, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, Л. Міщиха, В. Казміренко, Н. Єрмакова, М. Дідора, О. Злобіна, Н. Костенко, І. Мартинюк) вивчення проблеми довіри відбувається через аналіз різноманітних психологічних явищ. Дослідження охоплює такі аспекти, як життєва криза особистості, амбівалентність особистості, соціальні ролі і статуси, соціальна підтримка, зрілість та успішність особистості, творчість, інформаційний і діловий обмін у групі, психологія лідера довіра до себе в юнацькому віці (), а також у контексті соціологічних досліджень [6, 7, 20].

Згідно з О. Кожем'якіною, довіра тісно пов'язана із концепцією толерантності [8]. Вчені розглядають толерантність як позицію терпимого ставлення до інших людей, їхніх інтересів і позицій, навіть при незгоді з ними [33]. Це сприяє утворенню умов для довіри, де відносини формуються так, що людина відкрита, об'єкт довіри відповідає певним очікуванням і діє з

визначеною якістю, ефективністю, передбачуваністю, взаємністю та відповідальністю [8, 33].

Однак, поняття «толерантність» і «довіра» не варто ототожнювати, у науковій літературі толерантність описується як властивість бути відкритим, прийняттям інших та вірою в людину. Довіра створює передумови для розвитку толерантності, виконуючи функції спілкування, оцінки, діалогу, розслаблення, визнання, емпатії та сприйняття [8, 33].

У соціологічному контексті довіра/недовіра виступає як суттєвий показник взаємин між людьми та їхнім суспільством, а також як одна з характеристик їхніх соціальних очікувань і стратегій поведінки. Поняття недовіри визначається як відображення відсутності довіри, що виражається у формі негативних очікувань стосовно дій інших [6, 20].

За допомогою комп'ютерного контент-аналізу С. Касталдо здійснив аналіз найбільш цитованих визначень довіри і виявив, що довіра пов'язана з очікуваннями, переконаннями, волевиявленням; довіра проявляється лише по відношенню до когось; довіра часто проявляється через дію або поведінку [11].

Довіра виступає як ключова категорія у сфері комунікативної філософії, орієнтованої на розвиток дискурсивно-комунікативної етики та моралі інтерсуб'єктивних взаємин [6, 20, 35].

Водночас, довіра визначає умови соціокультурної комунікації, яка базується на взаємодії. За цими ознаками довіру можна розглядати як явище, що входить не лише в сферу соціології, політології та психології, а й в область соціальної, зокрема, комунікативної філософії, хоча вказана категорія в певному розумінні перетинає всі зазначені науки [6, 8, 20].

Також довіра представляє собою складне ієрархічне соціальне явище, яке відображає певне ціннісне ставлення, засноване на очікуванні досягнення бажаного результату та впевненості в правильності й ефективності дій об'єкта довіри. Розрізняють три види довіри: до себе, до інших людей, до

світу. Також виокремлюють міжособистісну довіру (спрямовану на людей) та інституціональну довіру (спрямовану на абстрактні системи) [6, 8, 35].

Зasadничими для громадянського суспільства є добровільні форми асоціацій, які існують поза державою, тому довіра є базовим елементом такого суспільства. Такі спільності у своїй основі як обов'язковий елемент мають саме довіру [6, 20, 35].

Довіра виникає на основі соціального досвіду і відображає ставлення до особи як до суб'єкта, коли не очікується виникнення негативних наслідків та існує ймовірність, що цей суб'єкт буде наділений певною владою.. [4, 8].

Аксіологічний аспект довіри акцентує увагу на ролі значущості, корисності. Адже феномен довіри передбачає узагальнення мотивів надійності та важливості щодо очікуваної результативності майбутніх дій. Здатність приписувати майбутнім діям бажані якості, які можуть навіть не здійснитися, збільшує ризик і, отже, потребує підтвердження вже існуючими довірчими очікуваннями [4, 6]. Це може призводити до формування як позитивного, так і негативного досвіду відносин довіри. Крім того, довіра до себе передбачає визнання цінності власної суб'єктивності. Здатність довіряти іншим, розглядати їх як відповідальних, є результатом індивідуального та соціального досвіду.

Наявність традиційного компоненту в аргументації цінностей при встановленні довірчих стосунків і орієнтація на довіру визначає наступний, культурологічний аспект [4, 6]. Таким чином, концепція довіри отримує філософське, психологічне та соціальне обґрунтування, яке еволюціонує відповідно до історичних, соціально-політичних і соціокультурних умов, від античності до сучасності.

2.2. Етапи формування довіри в умовах соціальної взаємодії

Довіра є одним із засобів збереження соціальної ідентичності, довір'я є одночасно явищем і соціальним, і особистісним. Довіра – це внутрішнє почуття, яке, на думку Е. Еріксона, формується під час спілкування дитини з

матір'ю і виникає тоді, коли немовля має змогу самостійно перебувати деякий час без маминої присутності поруч із ним у спокої. [7, 20, 38].

Особистісна довіра формується від взаємодії з матір'ю, від якості стосунків із нею. Як вважають вчені, довіра утворює основу початку почуття ідентичності, що є важливою умовою розвитку особистості в цілому.

Еріксон, використовуючи термін "довіра", вказував на внутрішню впевненість і відчуття стійкої підтримки як до себе самого, так і до інших людей. Почуття глибокої довіри до себе, до людей, до світу – це те, що визначає здорову особистість [7, 38]. Е. Еріксон називає почуття вітальної довіри фундаментальною причиною психічного життя [7, 38]. Вона виникає у спілкуванні між людьми, тобто не є вродженою. Еріксон вважав, що у дорослих раптове падіння базової довіри та переважання базової недовіри проявляється у формі вираженого відчуження. Це характеризує людей, які відсуваються від оточення, особливо, коли втрачається гармонія з іншими або з самими собою. За його переконанням, довіра може породжувати різноманітні почуття (від любові до ненависті), стани (від комфорту до стресу та фрустрації) та соціальні динаміки (від прийняття до відторгнення) [7, 38]. Він також стверджував, що довіра до особистості визначає формування особистості: втративши довіру у очах оточуючих, ти втрачаєш свою ідентичність, але, повернувши довіру, отримуєш можливість повністю відновити її. Тому психологічна культура довіри має глибоке поєднання з культурою особистості та міжособистісними відносинами [7, 20, 38].

Антоненко розрізняє соціально-психологічні умови виникнення довіри на трьох рівнях: суб'єктивному, об'єктивному та зовнішньому. Вона також виділяє дві модальності довіри: темпоральну та каузальну. Темпоральна модальність вказує на можливі характеристики довіри в контексті часу, позначаючи його можливу давність або миттєвість, або розглядаючи його в ситуативному вимірі – чи є вона старою чи новою [7, 20, 31]. Каузальна модальність визначає причину довіри. Крім того, дослідник розрізняє рівень поширеності довіри, класифікуючи її як тотальну або вузьку, а також

враховує вибірковість – загальна або селективна. Довіра може бути стійкою чи нестійкою, нав'язною або самостійною, а також мати багато інших важливих характеристик [7, 20, 31].

Формування довіри визначається в деяких теоріях розвитку дружби [7, 31]. За соціальною теорією проникнення (Social Penetration Theory), дружба розвивається, проникаючи в глибину особистих питань [7, 31]. Процес проникнення поділяється на кілька стадій:

1) Стадія орієнтації на стандарти соціальної прийнятності та норми ввічливості.

2) Стадія емоційного дослідження, де розглядаються внутрішні почуття і емоції.

3) Етап емоційної взаємодії включає більш особисте спілкування, використання особистих виразів, можливість виникнення критики та обговорення аргументів;

4) На стійкому етапі взаємини досягають певного плато, де особисті сфери взаємодії розділені, і передбачається емоційна реакція;

5) Стадія "витягу" (depenetration) починається, коли зв'язок розпадається, витрати перевищують отримані вигоди, що може призвести до припинення взаємин. Розвиток довіри можна відслідковувати протягом трьох-чотирьох етапів, і проблемний хід може призвести до виникнення п'ятої стадії.

Теорія Стадій стосунків Левінджера визначає етапи, які стосунки проходять у процесі їхнього розвитку [7]. Ця теорія включає п'ять стадій, позначених літерами ABCDE:

A = Знайомство/привабливість;

B = Нарощування. Дружби стають все більш взаємозалежними;

C = Продовження/консолідація. Утримання довгострокових зобов'язань для побудови стійких взаємин;

D = Погіршення;

Е = Закінчення, коли стосунки завершуються після згоди обох партнерів [7]. Згідно з цією теорією, довіра розвивається на третьому етапі (С), і подальший розвиток визначає, чи настануть дві останні стадії.

Левінджер виклав формальну модель циклу особистих відносин, яка включає п'ять фаз:

1. Атракція, перед зародженням стосунків.
2. Формування стосунків.
3. Тривалість стосунків, яка може включати: а) зростання і зміцнення; б) збереження досягнутого рівня; в) зниження рівня і стійкості.

4. Послаблення або погіршення стосунків.

5. Припинення стосунків [7, 31]. Формування довіри у стосунках відбувається у декілька етапів. Насамперед для встановлення стійких емоційних взаємозв'язків людям необхідно вирішити наскільки безпечний їхній потенційний партнер зі спілкування. Л. Гозман називає цей етап щодо встановлення контакту етапом соціально-перцептивних процесів [7, 20, 31]. На наступному етапі людина будує образ, встановлює міру схожості між собою та своїм майбутнім партнером. Часто людина намагається також побудувати і свій образ з погляду іншої людини, щоб краще зрозуміти її ставлення до себе, при цьому портрет противника може включати як реальні, так і уявні риси. Все це дуже важливо для побудови продуктивної взаємодії. Таким чином, виникає первинне становлення довіри [7, 20, 31].

Чим складніша і багатогранніша людина, тим складніше іншому налагодити із нею довірчі взаємини. Перехід до продуктивної взаємодії можливий, тільки якщо обидва суб'єкти вважають один одного безпечними в спілкуванні. У той же час, стосунки довіри не можуть бути сформованими, поки кожен з потенційних партнерів не визнав значення іншого. Сформована довіра є первинним фактором для довготривалих взаємовідносин та продуктивного спілкування [7, 20, 31].

Вчені також вважають, що довіра є проявом афіліативної потреби особистості [20]. Афіліація виражає потребу у спілкуванні, емоційних

зв'язках, дружбі, взаєморозумінні та любові. Це проявляється в бажанні бути в соціумі з іншими людьми, взаємодіяти з ними, надавати допомогу та підтримку, а також приймати їх від інших осіб [20].

Довіра, як психічний стан чи почуття, є явищем тимчасовим [31]. Надіятися на довіру – це не лише віра, але й правильний вибір, визначення, кому можна вірити, а кому ні. Здобути і втратити довіру можна відразу, миттєво. Джерелом довіри може служити любов, узгодженість щодо переконань і цінностей, навіть надмірна впевненість у собі, а умовою її збереження є постійність. [7, 20, 31].

2.3. Самооцінка як визначальний фактор довіри.

Довіра визначається як один із ключових факторів, що впливає на самооцінку особистості, яка, в свою чергу, є основною умовою для саморозвитку. Позитивне ставлення до себе та до інших є необхідним передумовою для успішного власного розвитку. Зокрема, правильне відношення до себе індивіда зумовлює його позитивне ставлення до оточуючих. За трактуванням К. Роджерса, позитивне ставлення (довіра) включає в себе теплоту, симпатію, байдужість, прихильність та прийняття [9, 12].

Дослідники вказують на те, що однією з ключових функцій довірчих стосунків є обмін значущими думками та почуттями, що базується на взаємному довірі та впевненості в партнері. Серед важливих функцій довіри вчені виокремлюють психологічну безпеку, отримання зворотного зв'язку під час самоусвідомлення, психологічне злагодження та укріплення взаємин [9, 12]. [9, 10]. Ці функції вважаються найбільш акцентованими у взаємодії.

Самооцінка представляє собою призначену індивідами цінність, яку вони присвоюють собі чи окремим аспектам своєї особистості. Основним критерієм її оцінки є система особистісних структур індивіда. Функції самооцінки поділяються на регуляторну, яка сприяє вирішенню завдань особистісного вибору, і захисну, яка забезпечує відносну стабільність та

незалежність особистості [9, 10, 12]. Значну роль у формуванні самооцінки відіграють оцінки, які надають оточуючі, а також досягнення індивіда.

Самооцінка може бути загальною або парціальною в залежності від об'єкта оцінювання та ступеня узагальненості. Загальна самооцінка орієнтується на особистість в цілому, тоді як парціальні самооцінки спрямовані на оцінку конкретних аспектів власних якостей, рис, властивостей, психічних станів чи здібностей у певній сфері діяльності [9, 10, 12]. [9, 10, 12].

Адекватність самооцінки визначається тим, наскільки думка особи про себе відповідає її реальній природі. Якщо існує збіг між власною переконаністю та фактичними характеристиками, то можна говорити про адекватність самооцінки [12, 35]. Випадки, коли особа визначає свої якості чи досягнення необ'єктивно, вказують на неадекватність самооцінки. Термін "самооцінка" поділяється на два типи: актуальну, яка відображає досягнуті особою результати, та потенційну, яка описує її можливості (це те, на що здатна особистість). Оцінка адекватності самооцінки визначається відповідністю власної думки особи про себе реальним досягненням [12, 35]. Розглядають самооцінку як адекватну/неадекватну, тобто відповідну/невідповідну реальним досягненням і потенційним можливостям індивіда. Так само розрізняється самооцінка за рівнем – високий, середній, низький [12, 35].

Самооцінка взаємодіє безпосередньо з регулюванням поведінки та активностей людини, віддзеркалюючи особливості її внутрішнього світу. Вона представляє собою проекцію усвідомлених характеристик на внутрішній стандарт, порівняння власних рис із ціннісними шкалами, а також особисте судження про власну цінність, виражене у позитивному або негативному ставленні до себе [9, 12, 35]. Самооцінка працює в двох основних формах: загальній та парціальній. Загальну самооцінку розглядають як одновимірну змінну, яка відображає прийняття або неприйняття особистістю самої себе. Парціальна самооцінка відображає оцінку суб'єктом

конкретних проявів і якостей, таких як дії, відносини, можливості і фізичні характеристики. Ці оцінки можуть бути як ситуативними, так і узагальненими за характером [9, 12, 35].

Одним з аспектів самооцінки є її адекватність, яку розрізняють на два види в залежності від ступеня відповідності реальності: адекватну та неадекватну. Неадекватна самооцінка може бути визначена відносно стандарту, з яким вона порівнюється, і може бути або завищеною, або заниженою [9,12].

Формування самооцінки у сучасної людини залежить від різноманітних впливових факторів, таких як порівняння між реальним образом «Я» та ідеальним "Я", узяття оцінок та стандартів від найближчого оточення, а також, важливо, від успішних дій, які особистість реалізує фактично чи уявляє [9,10]. Порівнюючи своє "Я" з іншими людьми та спостерігаючи за реакцією оточення на свої дії, виникає своєрідний еталон поведінки. Сприйняття результатів своїх дій і задоволення чи незадоволення ними залежать від того, наскільки реальні вони в порівнянні з цим еталоном. Оцінка оточуючих впливає на формування емоційного ставлення особистості до себе, що виявляється в адекватній, завищеній чи заниженій самооцінці [9,10].

Дж. Роттер розглядає довіру як характеристику особистості, і дійшов висновку, що люди з високим рівнем довіри менше обманюють; менш схильні до шахрайства або красти; більше поважають права інших; привабливі й надійні; рідше сваряться; менше почувають себе нещасними та непристосованими [9, 10, 12].

Довіра до себе тісно пов'язана із самооцінкою. Відчуття довіри до себе означає відсутність страху вчинити щось, а також розуміння того, що у кожної людини є свої унікальні можливості. Довіра передбачає позитивне ставлення до всього, що відбувається з людиною, тобто включає в себе прийняття [9, 34].

Відповідно до поглядів Р. Емерсона, довіра до себе може бути обмежена трьома чинниками. По-перше, це страх перед думкою більшості, що може призвести до нещирих вчинків. По-друге, це страх опинитися в конфлікті з самим собою, коли виникає розрив між тим, що людина говорила раніше, і тим, що вона хоче зробити зараз. По-третє, це боязнь змінювати відношення до себе, яке вже склалося в оточуючих [9, 34]. Філософ вважає, що основа довіри до себе полягає в інтуїтивному переживанні.

Вчені пов'язують явище довіри до себе з внутрішньоособистісними аспектами, такими як самовпевненість, самопідтримка, самоприйняття, самоповага, самоцінність і самоприхильність. Ключовими корелятами довіри до себе є локус контролю, самооцінка, рефлексія, самоефективність, наполегливість, адаптивні здібності та духовність [34].

Психологічний образ особистості, яка вірить у себе, можна описати так: незалежна в своїх судженнях, самодостатня, емоційно стабільна, практична та реалістична, не використовує довіру як інструмент впливу на інших, виявляє високий рівень емпатії, має розвинений партнерський стиль спілкування, відсутня авторитарність у комунікації, не проявляє агресивності чи відчуженості, і не відчуває самотності [9, 10, 12].

З іншого боку, психологічний портрет особистості, яка не довіряє собі, може включати такі риси, як підозрілість, агресивність, авторитарність, сором'язливість, непоступливість, закритість та відсутність схильності до партнерського стилю спілкування. Зазначені ознаки свідчать про внутрішні труднощі та обмеження в самоприйнятті [9, 10, 12]. Таким чином, теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє визначити основні психологічні фактори, які впливають на формування довіри до себе, включаючи ціннісні орієнтації, самооцінку та цілісність особистості, самоактуалізацію, самоприйняття, адаптивні здібності, духовність, відчуття щастя [9, 10, 12].

Самооцінка не виникає як цілісне і сформоване особистісне утворення, а формується під впливом спочатку соціальних норм, прийнятих в оточенні людини, а згодом під впливом ширшого соціального оточення.

Висновки до розділу 2

Актуальність та причини активного звертання вчених до довіри зумовлюється особливостями сучасної соціальної взаємодії і закладені в ряді специфічних характеристик сучасного суспільства: сучасний світ все більше залежить від консолідованих людських зусиль; зростає взаємозалежність світу, необхідність співробітництва, що збільшує сфери непередбачливості і невизначеності; життя наповнюється новими і більш масштабними ризиками людської діяльності: розширюються умови для помилок, небезпечних супутніх ефектів; сучасний світ пропонує надзвичайні можливості у всіх проявах життя, як наслідок, наші рішення та дії наших партнерів стають менш передбачуваними; значущі сегменти соціального середовища стають неясними не лише для звичайних людей, але й для фахівців; збільшується анонімність осіб, які впливають на наш добробут; росте число "чужаків", тобто незвичайних осіб у нашому оточенні (міграція, туризм, подорожі).

Аналіз наукових праць вітчизняних та іноземних дослідників свідчить про те, що в різних галузях психології розглядаються три аспекти розуміння довіри: довіра до світу, довіра до інших та довіра до себе, які часто розглядаються як передумови для розгляду інших явищ.

Довірливе ставлення, це явище, динаміка та детермінанти якого виникають і проявляються у взаємодії та спілкуванні людей. Довіра - це стійке відчуття безпеки та впевненості в іншій людині і в собі. Два взаємодоповнюючі аспекти цього феномену - довіра до іншого та довіра до себе. Довіра до себе передбачає безумовне увірування у власні сили, значущість, цінність та потрібність

Обрання друга розглядається як осмислений вибір, припускаючи, що розвиток дружби можливий за умов міжособистісної атракції (симпатії), афіліації (потреба бути прийнятим) та довіри (вибірковість дружби). Довіра є ключовим елементом у взаєминах, а її порушення може привести до припинення дружби. Афіліація породжує довіру, а без довіри не виникає потреби в афіліативних взаємини, таких як потреба у сім'ї чи дружбі. Таким чином, довіра є передумовою для розвитку дружби на основі результатів теоретичного дослідження.

У комунікативній взаємодії, довіра визначається як фактор відкритості, впевненості в щирості, авторитетності та правильності поведінки іншої людини. Крім того, довіра є передумовою для розуміння позицій оточення, порозуміння на рівних засадах і є важливим аспектом толерантності. Це створює умови для формування толерантності через виконання комунікативної, оцінювальної та когнітивної функцій.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ НА ВИНИКНЕННЯ ДОВІРИ

3.1. Завдання і програма емпіричного дослідження проблеми довіри

На основі теоретичного аналізу висунуто припущення, що наявність довіри пов'язана з результатами ідентифікації особистості та тим, кому сама особистість віддає свою довіру. Це пов'язано як із соціальною, так і з особистісною ідентичністю.

Однак поки що не вирішено питання про пріоритет соціальної та особистісної ідентичності. Тому для нашого дослідження він став пріоритетним. Також обмеженою є кількість досліджень, які висвітлюють, які конкретні характеристики особистості виступають в якості визначальних факторів у виникненні довіри.

Індивідуальна парадигма, на якій зазвичай будується аналіз соціально-психологічних явищ, веде до ускладнення погляду на людину за рахунок включення її в багатофакторне поле соціального оточення. Концепція даного дослідження передбачає, що звернення до закономірностей розвитку взаємин, як на внутрішньогруповому, так і на міжгруповому рівні аналізу дозволить розкрити суть певних соціально-психологічних закономірностей, щопов'язані з феноменом довіри.

Феномен довіри в групових взаємодіях та особистості у групі виступає як важлива складова соціальної системи і база для розвитку культури співтовариства, що сприяє його збереженню та адаптації відповідно до соціального контексту.

У сприйнятті людей та їхньому розумінні, суб'єкт автоматично використовує різні механізми міжособистісного пізнання. Один з основних механізмів – це інтерпретація або зіставлення особистого досвіду пізнання взагалі з уявленням про дану людину.

Ще один важливий механізм – ідентифікація в процесі міжособистісного пізнання, що виявляється в ототожненні себе з іншою людиною.

Самокатегоризація є стартовим етапом у формуванні взаємин між елементами соціальної системи. Сенс її полягає у порівнянні себе та інших за найбільш важливими для взаємодії якостями, у нашому випадку – якостями, важливими для формування довіри до іншого.

Однак, згідно з експериментами, пов'язаними з проблемою категоризації, виявлено, що саме знання про іншу людину не має самостійної мотиваційної сили. Справжня мотивація виникає у той момент, коли відбувається ідентифікація індивіда з іншим, тобто його сприйняття в категоріях «Ми»

Отже, процес ідентифікації виходить на передній план як ключовий елемент, який впливає на формування довіри, включаючи індивідуальні людські якості у життя та розвиток соціального організму.

Ще однією важливою умовою для ефективних взаємин є регулярний внесок у позитивну «Я-концепцію» (самооцінку) членів групи, що стимулює індивідів до збереження таких відносин. Таким чином, виявляється, що самооцінка впливає на виникнення довіри.

Кожна людина, безумовно, знає, що таке обман. Різні прояви обману постійно виявляються у міжособистісних комунікаціях, у соціальних стосунках та у державних механізмах. Людина побоюється обману, постійно контролює - свідомо чи несвідомо – повідомлення з огляду на їхню правдивість, правильність чи істинність.

Навряд чи можна заперечувати, що обман поки що становить свого роду атрибутивну рису людської комунікації [47]. У нашій культурі, в будь-якій системі відносин цивілізованого суспільства, на всіх його історичних етапах, у всіх сферах колективного та особистого життя обман був і залишається настільки суттєвим фактором, що без його обліку практично

неможливо скласти ґрунтовне уявлення про взаємини людей, про конкретні соціальні події та процеси.

Обман – це порушення взаємодії, а його успішність зазвичай ґрунтується на ефекті обдуреного очікування. У ситуації успішного обману людина, яка піддається обману, враховуючи отриману правдиву інформацію, прогнозує розвиток поведінки іншої особи в найбільш ймовірному напрямку. Але суб'єкт, що здійснює обман, порушує ці очікування, не виправдовуючи довіри. Сформульовані теоретичні твердження конкретизували програму та завдання нашого емпіричного дослідження.

1. Конкретизувати місце поняття довіри у площині соціально-психологічних категорій.
2. Виявити людські якості, які викликають довіру до іншої людини.
3. Оцінити роль особистісної та соціальної ідентичності в процесі формування довіри.

Дослідження виконувалося у 2022-2023 роках на базі соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету та Галицького фахового коледжу імені В. Чорновола, у дослідженні були задіяні студенти обох вишів (50 осіб, 2-4 курси). Вибір студентів зумовлений досить різноманітним колом їхнього спілкування, у процесі якого досліджується феномен довіри. Для порівняння сприйняття довіри між жителями міста та сільської місцевості у дослідженні були задіяні також жителі міста Тернополя і сіл Тернопільської області (50 осіб, вік: 18-50 років: вчителі шкіл, викладачі, працівники установ, представники сфери послуг).

Це дослідження ґрунтується на принципах системності та детермінізму.

Принцип системності передбачає детальне вивчення та розуміння того, як довіра проявляється на соціальному рівні взаємодії між суб'єктами. Зокрема, важливо розглянути феномен довіри як важливий фактор для збереження та розвитку соціальної системи.

Принцип детермінізму означає, що кожне явище в соціумі зумовлене відповідними причинно-наслідковими зв'язками. Все має причинну

зумовленість, «будь-яке психічне явище детерміновано як тим, що діє на людину, так і особливостями того суб'єкта, на якого чинять вплив». Тому, в нашому дослідженні факт виникнення довіри зв'язується не тільки із характеристиками об'єкта довіри, але й із суб'єктом довіри, тобто з самосвідомістю особистості, яка цю довіру виявляє. Повне застосування принципу детермінізму передбачає урахування залежностей між феноменом довіри та явищем соціальної ідентичності.

Методи дослідження, використані для вирішення поставлених завдань: теоретичні – узагальнення наукової літератури з проблем дослідження, аналіз, синтез, аналогія, гіпотетично-дедуктивний метод, класифікація, порівняння, систематизація,; емпіричні – анкетування, тестування, математичні методи

Анкета. Анкета містить питання про довірливі відносини людей до різних предметів та явищ суспільного життя (див. додаток 1) і складається з п'яти змістових блоків. Перший блок анкети спрямований на визначення ставлення респондента до обману в різних сферах діяльності. Другий блок питань дозволяє дослідити рівень довіри людей до свого ближнього та віддаленого довкілля. Третій блок питань висвітлює проблему самосвідомості та ставлення до довіри в межах своєї соціальної групи. Питання четвертого блоку анкети ставлять за мету визначити різницю в ставленні до обману, а, відповідно, до довіри. Питання п'ятого блоку спрямовані на детальне вивчення стереотипного уявлення про довіру, а, отже, розкривають, якими мотивами люди керуються, вірячи один одному.

Опитувальник. Для отримання додаткової інформації щодо характеристик, які задіяні у процесі ідентифікації особистості, респондентам було задано питання: «За якими людськими якостями, на вашу думку, можна визначити, що можна довіряти людині?»

Методика Куна та Т. Макпартленда. Особливість вивчення соціальної ідентичності полягає в тому, що це дослідження присвячене явищу, яке коріниться у глибині особистості, і яке практично неможливо

вивчати за допомогою простих прямих питань. Відтак, важливо сформулювати уявлення про сутність даного явища, зрозуміти внутрішню структуру ідентичності, та визначити, наскільки вона сприймається різними "носіями" і чи усвідомлюється на рівні емоцій, почуттів або розуміння, рефлексії.

Тест "Інтегральна самооцінка особистості «Хто я є в цьому світі». Цей інструментарій дозволяє оцінити вплив самооцінки на формування довіри. Він включає десять шкал, які відображають оцінку суб'єктом різних аспектів його якостей та сфер життя і діяльності.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

3.2.1. Зв'язок довіри з міжгруповою та внутрішньогруповою ідентифікацією

А) Як ми вважаємо, феномен довіри поєднаний із результатами ідентифікації особистості, а також з тим, кому вона віддає свою довіру. Основні аспекти цієї ідентифікації включають тілесні (морфологічні) та статеві аспекти, а також індивідуально-психологічні характеристики особистості, такі як її інтелектуальні та моральні якості.

Емпіричне дослідження зв'язку довіри з особистісної та соціальної ідентифікацією починалося з з'ясування питання: хто довірливіший – чоловіки чи жінки. Отримані результати вказують на те, що більшість респондентів, розглядають і чоловіків, і жінок «рівною мірою» схильними до обману в ділових і міжособистісних взаємодіях.

Можна зробити висновок, що сприйняття чоловіками і жінками одне одного як суб'єктів і об'єктів обману не пов'язані з тим, якої статі є об'єкт довіри, як у ділових, так і у міжособистісних зв'язках. Можна відзначити лише деяку обережність жінок стосовно чоловіків, а чоловіків – стосовно до жінок.

Б) Для підтвердження того, що основна межа довіри та недовіри пов'язана з тим, на якому рівні взаємодії сприймається об'єкт довіри (на внутрішньогруповому чи міжгруповому), ми постаралися виявити установки до осіб іншої (різної) національності: хто більш довірливий і хто більше схильний до обману. Як показують сучасні дослідження, ознака національності є найпоширенішою при категоризації людей на соціальні групи.

З отриманих результатів можна припустити, що у більшості відповідачів спостерігається ідентифікація з їхньою національною групою, і вони вважають представників цієї групи більш довірливими. Ці дані підтверджують наше припущення, що проблему довіри-недовіри слід розглядати переважно на рівні міжгрупової взаємодії. Процеси диференціації стають у зв'язку з цим більш значущими, тому люди стають найбільш чутливими щодо негативних якостей об'єкта довіри.

Дані також показують, що сільський житель, проживаючи в більш однорідній за національністю групі, ідентифікує сильніше, ніж міський і відповідно, більш категорично налаштований по відношенню до інших національностей. Навіть у межах своєї національної групи можна спостерігати певні відмінності в стосунках з довірою. Це свідчить про те, що національність дійсно є значущою розрізнявальною характеристикою в контексті недовіри до інших людей.

Отже, результати анкетного опитування чітко показують вплив національної специфіки на довіру. А це засвідчує те, що довіра передбачає обов'язково ідентифікацію особи з групою (у даному випадку – з національною групою).

В) На основі отриманих результатів можна припустити, що причиною більш обережного ставлення сільських жителів може бути більш ефективні механізми соціального контролю в сільській місцевості, на відміну від міського середовища, яке включає численні соціальні групи.

З метою доказу правомірності припущення, що на ступінь довіри істотно впливає здатність контролювати об'єкт довіри, ми провели кореляційний аналіз взаємозв'язку місця проживання та рівня довіри і виявили значний коефіцієнт кореляції ($r = -0,917595$, при $p < 0,01$). Це підтверджує припущення, що складна соціальна структура міста призводить до зниження критичності до інших людей. Міський мешканець більш толерантно ставиться до незнайомця. У сільській місцевості спільність найбільш монолітна, що сприяє внутрішньогруповій взаємодії, тому ставлення до незнайомця відрізняється від ставлення міської людини.

Г) Додатковою підтвердженою ознакою того, що довіра є груповим явищем, є аналіз сфери, в якій обман сприймається найбільш гостро. Найбільш гостро обман переживається в сім'ї та в дружніх стосунках, потім – на роботі і суттєво нижче – у сфері послуг і державної політики. Це, ймовірно, свідчить про те, що обман переживається як порушення міжособистісних взаємин і, насамперед, з боку тих, кого людина вважає за свого.

Д) Як додатковий доказ ми постаралися виявити те, які емоції викликає обман, що стався в тій чи іншій життєвій сфері людини. Результати подано в таблицях 1, 2.

Якщо людина вчиняє обман стосовно близьких, то вона відчуває сором і почуття провини, але, у разі приналежності іншого (обдуреного) до іншої соціальної групи, і що більше ця група протиставлена групі членства, то більше вона починає виявляти почуття інтересу і навіть радості.

Якщо людину обманюють, від суму та здивування, які вона відчуває від обману в близькому оточенні, людина починає переходити до гніву й презирства до того, хто її обманює і не входить до близького кола.

Дослідження в галузі психології міжгрупових стосунків свідчать, що подібні почуття з'являються, коли формується образ ворога і партнера по взаємодії сприймають як представника іншої соціальної системи, що протиставляється тій, до якої належить обманутий [16, 54].

Таблиця 1

Емоційні реакції, які переживає людина, коли змушена вдаватися до обману в різних життєвих сферах (у відсотках)

Види емоцій	Робітники сфери послуг	Члени сім'ї	Колеги по роботі	Керівництво	Державні службовці
1.Цікавість	30	6,7	20	31,67	26,67
2. Радість	15	10	3,33	26,67	36,67
3. Здивування	3,33	1,67	1,67	3,33	5
4. Сум	1,67	25	8,33	3,33	1,67
5. Гнів	1,67	1,67	1,67	1,67	1,67
6. Відраза	6,67	6,67	6,67	3,33	6,67
7. Презирство	3,33	1,67	3,33	3,33	1,67
8. Страх	13,33	8,33	5	30	11,67
9. Сид	40	53,33	48,33	26,67	18,33
10. Провина	20	48,33	31,67	11,67	10

Таблиця 2

Емоційні реакції, які переживає людина, коли змушена вдаватися до обману в різних життєвих сферах (у відсотках)

Види емоцій	Робітники сфери послуг	Члени сім'ї	Колеги по роботі	Керівництво	Державні службовці
1.Цікавість	-	6,67	5	3,33	-
2. Радість	-	-	-	-	-
3. Здивування	6,67	28,33	20	8,33	8,33
4. Сум	1,5	55	18,33	10	6,67
5. Гнів	65	43,33	45	53,67	56,67
6. Відраза	25	10	31,67	25	40
7. Презирство	43,33	10	36,67	41,67	41,67
8. Страх	-	-	-	1,67	1,67
9. Сором	3,33	5	1,67	1,67	1,67
10. Провина	-	1,67	-	-	-

Отже, отримані емпіричні дані підтверджують припущення, що взаємний процес довіри та недовіри значущий для соціальної ідентичності особистості у контексті різних соціальних груп. Найбільш гостро він переживається в групах членства, викликаючи почуття сорому і провини, коли людина є суб'єктом обману, смутку та гніву, коли вона перетворюється на об'єкт обману. У випадку, коли обман виникає на рівні міжгрупової

взаємодії, виникають зовсім інші емоції: як об'єкт обману – виникають інтерес і радість, а як суб'єкт обману – гнів, зневага і відраза.

Отже, незважаючи на традиційний підхід до вивчення довіри в міжособистісних відносинах, сфера довіри-недовіри взаємно пов'язана з проблемою формування стосунків між соціальними групами. Соціальна ідентифікація є ключовим процесом та своєрідним роздільником між людьми, яким можна довіряти, і тими, кому не можна.

3.2.2. Зв'язок довіри із процесом ідентифікації особистості

Наступною частиною емпіричного дослідження, стало доказ того, що на рівні внутрішньогрупової взаємодії у формуванні довіри на себе бере головну роль особистісна ідентичність.

А) У своєму теоретизуванні ми припустили, що якщо соціальна ідентифікація іншої людини, що належить тій же соціальній групі, відбувається, то провідну роль на себе починає приймати особиста ідентичність.

Суть дослідження полягала у виявленні критеріїв ідентичності та параметрів, які визначають структуру ідентичності респондентів. Респондентам у відкритій формі ставилося питання, безпосередньою метою якого було отримання інформації про їхню самоідентичності. Для цього була використана методика, запропонована М. Куном та Т. Макпартлендом, де опитувані давали відповіді у вільній формі на запитання «Хто Я?».

Отримані дані свідчать про те, що стали визначеними стійкі критерії формування самоідентичності, навколо яких кристалізується особистість, а саме: приналежність до конкретного фаху (84%), характерологічні властивості (78%), роль у сімейному оточенні (син, дочка, брат, сестра і т. д.) (66%), а також статева приналежність (50%).

Майже половина респондентів (49%) ідентифікують себе як члена категорії «Друзі, знайомі». Близько 42% відчують самоідентичність у

понятті «Людина», і таку ж відсоткову частку має критерій «Захоплення та інтереси».

Щодо національної належності самоідентифікацію вказали лише 24% відповідачів.

Критерій «трансцендентальне Я» (абстрактна рефлексія поза залежністю від конкретної соціальної ситуації) становить 8%, тоді як критерій самоідентичності проживання має 6% (див. табл. 3).

Отже, аналіз свідчить, що відповіді респондентів на питання "Хто Я?" включають характеристики особистості поряд із ознаками належності до конкретної соціальної групи.

Б) Цікаве порівняння можна провести із уявленням про те, якими якостями має володіти людина, якій можна довіряти.

У дослідженнях соціальної перцепції показано, що уявлення, поняття про іншу людину, формуються на основі минулого досвіду міжособистісної взаємодії та відіграють важливу роль у регулюванні міжособистісного спілкування [17, 18, 33, 47, та ін.]. Відповідно до такого розуміння, уявлення про іншу людину є результатом «відбору», фільтрації найважливіших для певного виду взаємодії особистісних властивостей людини.

Таблиця 3

Характеристики, які респонденти включають до «образу –Я»

№ п/п	Характеристики	% опитуваних
1	Професія	83
2	Характерологічні властивості особистості	79
3	Сімя	65
4	Стать	51
5	Друзі, знайомі	48
6	Захоплення, інтереси	41
7	Людина	42
8	Раса, національність	24
9	Абстрактна рефлексія	8
10	Проживання	6

11	Разом респондентів	100 людей
----	--------------------	-----------

У цьому зв'язку С.Л. Рубінштейн писав: «... У реальному процесі мислення уявлення і поняття дані... в деякій єдності. Наочний образ – уявлення в процесі мислення зазвичай дедалі більше схематизується й узагальнюється. Ця схематизація не зводиться до об'єднання уявлення ознаками і простої втрати деяких рис, – вона зазвичай перетворюється на своєрідну реконструкцію наочного образу, в результаті якої в самому образі виступають на передній план

Таблиця 4

Характерологічні якості, властиві суб'єкту довіри

№	Характерологічні якості, за якими розподілилися відповіді респондентів	% респондентів
1	Доброта, дружелюбність	59
2	Чесність,	39
3	Чуйність, увага	39
4	Товариськість, комунікабельність	37
5	Відкритість	37
6	Щирість	36
7	Розум, мудрість, ерудиція	33
8	Приємний зовнішній вигляд	33
9	Відповідальність	26
10	Впевненість у собі	26
11	Порядність	19
12	Вираз очей, погляд	18
13	Тактовність, коректність	18
14	Почуття гумору	17
15	Уміння ставити себе на місце іншого, розуміння	16
16	Завзятість у досягненні мети	15
17	Уміння слухати	14
18	Оптимізм, життєрадісність	14
19	Вихованість, інтелігентність	13
20	Надійність	12
21	Голос, мова	11
22	Пунктуальність	11
23	Емоційна стійкість, спокій	11
24	Володіння спільними інтересами, поглядами	10
25	Вірність, відданість	10

26	Почуття спільності	10
27	Уміння тримати слово, обов'язковість	9
28	Міміка, жести, поза	8
29	Серйозність	8
30	Сталість	8
31	Практичність, раціональність	8
32	Ввічливість	7
33	Прямолінійність	7
34	Щедрість	7
35	Своя думка	7

ті наочні риси предмета, які об'єктивно найхарактерніші і практично суттєві для нього; несуттєві риси нібито стушуються і відступають на задній план» [47, с. 358]. Отже, суб'єкт відображає в іншій людині, яка викликає довіру, тільки ті риси, які значущі для даного типу взаємодії..

Залучаючи різних осіб у свій внутрішній світ, люди по-різному відображають особливості тих, перед ким вони розкривають ті чи інші свої сторони. Це регулюється, насамперед, соціально-психологічною роллю іншого стосовно суб'єкта довіри а також актуальними потребами та інтересами того, хто довіряє.

Аналіз відповідей респондентів показує, що серед найважливіших якостей для створення узагальненого образу людини, якій можна вірити, найбільшу статистичну вагу набули якості: доброта, чесність, чуйність, товарицькість, відкритість та щирість (див. табл. 4). А це означає, що відповіді респондентів на запитання «За якими людськими якостями Ви судите, що людині можна довіряти?», включають, як правило, характерологічні властивості особистості, а належність до евної соціальної спільності у відповідях має несуттєвий відсоток.

Відтак, це частково підтверджує припущення, що якщо ми довіряємо людині, як члену соціальної групи, то далі у рішенні довіряти чи не довіряти провідну роль на себе беруть індивідуальні характерологічні властивості особистості.

Висновок до розділу 3

Довіра представляє собою переживання конкретного ставлення та ціннісну психологічну позицію, пов'язану із сприйняттям іншої особи в якості члена певної спільноти. Процес ідентифікації особистості з тим, кому вона віддає довіру, є основною емоційно-когнітивною умовою, що визначає, чи буде людина довіряти чи недовіряти іншій особі. Таким чином, розвиток взаємодії, заснованої на довірі, суттєво залежить від результатів ідентифікації.

Мета довіри полягає у збереженні цілісності спільноти. Особистість виявляє довіру особам, з якими вона ідентифікує себе, і виявляє певну обережність щодо тих, кого вона сприймає як представників іншої спільноти.

Під час категоризації суб'єктом довіри іншої особи як представника своєї спільноти, ключовою умовою для виникнення довіри стає особистісна ідентичність. Особистість вибірково довіряє тим, у кого вона розпізнає схожі індивідуально-психологічні риси.

Найгостріше відчувається обман у взаємодії в родині та серед друзів, наступним є робоче середовище, а істотно менше виявляється у сфері послуг і державної політики. Ймовірно, це вказує на те, що обман викликає більшу тривогу, коли порушуються міжособистісні відносини, зокрема, з тими, кого особа розглядає як члена своєї соціальної групи.

Коли об'єкт довіри є членом групи, до якої належить суб'єкт, обман призводить до відчуттів сорому і провини. У випадку, коли об'єкт належить іншій групі, суб'єкт може відчувати інтерес і радість. Коли людина, якій довіряють, стає об'єктом обману, вона відчуває сум і гнів. У випадку, коли обман пов'язаний з міжгруповим взаємодією, виникають інші почуття: інтерес і радість, якщо вона є суб'єктом обману, і гнів, презирство та відраза, коли стає об'єктом обману.

Ступінь довіри залежить від можливості впливу суб'єкта на об'єкт довіри, і ця можливість збільшується в умовах внутрішньогрупової взаємодії. У внутрішньогруповому контексті існують значно більше можливостей

контролювати об'єкт довіри завдяки внутрішньогруповому соціальному контролю. Це, зокрема, є прикметним для характеристики довірливого ставлення жителів міста і сільської місцевості до об'єкта довіри.

Аналіз відповідей чоловіків і жінок показав, що не існує значущих розходжень у їхньому сприйнятті один одного як суб'єктів та об'єктів обману. Установка на довіру не має зв'язку зі статтю об'єкта довіри, як у професійних, так і особистих відносинах. Важливо відзначити лише обережність жінок щодо чоловіків та, в той самий час, обережність чоловіків щодо жінок.

У випадку виникнення довіри спостерігаються групові явища, оскільки довіра передбачає ідентифікацію себе з іншим. При позитивному результаті цієї ідентифікації виникає відчуття довіри до цієї особи, яка стає такою ж, як та, якій віддає довіру суб'єкт. Передавана цією особою інформація починає сприйматися як частина власного ментального поля, тобто довіра визначається як прийняття інформації від іншої особи як суб'єктивної істини.

ВИСНОВКИ

1. Серед багатой палітри термінів, котрі торкаються самовизначення людини, ідентичність є найширшою категорією, включає в себе різні аспекти, виявляється в різних сферах життя та психічної самоорганізації людини. Вона засвідчує певний рівень сформованості особистості як соціальної істоти.

Ідентичність є не властивістю, вона не є притаманноюю індивідові від самого початку. Ідентичність – це відношення, яке може змінюватися впродовж часу під впливом різних чинників, таких як досвід, взаємодія з іншими людьми, культурні впливи тощо. Тобто, вона формується, закріплюється, трансформується, перевизначається тільки у процесі соціальної взаємодії. Це допомагає формувати унікальну особистість кожної людини в контексті соціокультурного середовища.

Психологія розглядає ідентичність переважно у двох основних аспектах: як особистісну та соціальну, тобто як характеристики, які показують самотність людини, відповідність, тотожність її самій собі, і соціуму, в якому перебуває особистість, розвивається, і з яким себе ототожнює.

2. У центрі уваги нашого дослідження поняття соціальної ідентичності – складну система, яка забезпечує стійкість структур та демонструє приналежність індивіда до конкретної соціальної групи. Очевидним є той факт, що функціонування соціальної ідентичності виявляється через соціальну взаємодію, і тому її можна розглядати в аспектах групової чи колективної спільноти. Взаємодіючи у різних соціокультурних контекстах, особа може мати одночасно кілька ідентичностей,. Такі сфери, як стать, етнос, раса, релігія та національна приналежність, служать засобами організації, закріплення та вдосконалення соціальної ідентичності.

Соціальна ідентичність відображає не лише знання та отриманий досвід, але й емоційну складову приналежності до конкретної групи. Таким чином, вона насичена як психологічним, так і соціологічним змістом.

Соціальна ідентичність для особи є способом упорядкування її статусу, засобом формування самооцінки, захисним механізмом. У виявах групової ідентичності зростає роль ціннісно-психологічних феноменів: довіри, лояльності, солідарності.

3. Довіра присутня в контексті різноманітних психологічних проблем: етапи й типологія становлення спільнот людей, авторитетність, навіювання, дружба, феномени внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії та інші. У всіх перерахованих явищах довіра, будучи найважливішою умовою самого їхнього існування, розглядається як вихідна умова соціально-психологічних відносин між людьми загалом.

4. Як підтверджують різноманітні наукові дослідження, взаємодія між людьми може розглядатися на двох організаційних рівнях: на міжіндивідуальному та на міжгруповому. На міжіндивідуальному вона включає в себе взаємну ідентифікацію осіб та проявляється у процесах інтеграції, тоді як на міжгруповому рівні розвивається як взаємодія між групами і передбачає диференціацію та посилення індивідуальних відмінностей. Конкретні стратегії формуються під час взаємодії між суб'єктами, тобто в процесі обміну психологічними взаєминами. Відтак, довіра є як результатом цієї взаємодії, так і необхідною умовою для її успішного протікання.

5. Сутність спілкування та явища довіри/недовіри пов'язані не тільки з проблемами узгоджених дій окремих індивідів, а з законами існування соціальних систем і розвитку людських спільнот. Мовиться про сферу соціальної ідентичності. Ідентичність особистості є емоційно-когнітивною базовою, що мотивує людину довіряти чи не довіряти іншому. Відтак, від результатів ідентифікації залежатиме розвиток довіри. Мета довіри полягає в збереженні спільноти, її єдності, цілісності. Особистість має довіру до тих, з ким вона ідентифікує себе, і відчуває обережність у стосунках з тими, кого вона розглядає як представника іншої групи.

6. Аналіз соціальних явищ в контексті розуміння закономірностей поступального розвитку соціальних систем, якими є людські спільноти,

уможлиблює припущення, що особливості формування та прояву довіри залежать як від самовідчуття особистістю себе у своєму оточенні, так і від процесів ідентифікації особистості в соціальному світі. Основним фактором, що впливає на довіру особистості, є класифікація її як члена певної соціальної групи. Коли суб'єкт довіри класифікує іншу людину як представника своєї спільноти, основною передумовою для виникнення довіри стає особистісна ідентичність. Особистість виявляє більше довіри до тих, кого вона сприймає як таких, що мають схожі індивідуально-психологічні характеристики.

Під час емпіричної перевірки нами підтверджено припущення про провідну роль соціальної ідентичності у формуванні довіри. Доведено, що довіра – дворівневий соціальний феномен, який пов'язаний із міжгруповою та внутрішньогруповою взаємодією. Отримані результати дозволили констатувати, що найгостріше обман переживають у сім'ї та в дружніх стосунках, потім – на роботі і істотно нижче – у сферах послуг і державної політики. Ймовірно, це є свідченням того, що обман сильніше тривожить людину при порушенні її міжособистісних стосунків, насамперед, тими, хто для людини є членом її соціальної групи.

Результати теж наочно показали, що якщо об'єкт довіри є членом групи суб'єкта, то в разі обману в останнього проявляються почуття сорому і провини, натомість, коли об'єкт належить іншій групі, у того самого суб'єкта проявляються почуття інтересу і радості. Будучи об'єктом довіри, людина відчуває сум і гнів, коли вона перетворюється на об'єкт обману. У випадку, коли обман пов'язаний із міжгруповим рівнем взаємодії, вона відчуває зовсім інші почуття: інтересу і радості, будучи суб'єктом обману і гніву, презирства й відрази, стаючи об'єктом обману.

Довіра залежить від того, з як суб'єкт може впливати на об'єкт довіри. Довіра буде більша при внутрішньогруповій взаємодії, де є більше можливостей впливати на об'єкт довіри за рахунок внутрішнього соціального контролю, і менша – при міжгруповій взаємодії, де така можливість істотно

обмежена. Це, зокрема, є прикметним для характеристики довірливого ставлення жителів міста і сільської місцевості до об'єкта довіри.

Аналіз відповідей чоловіків і жінок показав, що не існує значущих розходжень у їхньому сприйнятті один одного як суб'єктів та об'єктів обману. Установка на довіру не має зв'язку зі статтю об'єкта довіри, як у професійних, так і особистих відносинах. Важливо відзначити лише обережність жінок щодо чоловіків та, в той самий час, обережність чоловіків щодо жінок.

Натомість фактор національності об'єкта починає впливати на довіру у відповідних, соціально-значущих ситуаціях, а саме тоді, коли актуалізується механізм ідентифікації з національними групами.

Насамперед, у разі порушення міжособистісних стосунків обман сильніше переживається з боку тих, кого людина вважає членом своєї соціальної групи.

У ділових і в міжособистісних відносинах довіра не пов'язана з тим, якої статі є об'єкт довіри

У випадку виникнення довіри спостерігаються групові явища, оскільки довіра передбачає ідентифікацію себе з іншим. При позитивному результаті цієї ідентифікації виникає відчуття довіри до цієї особи, яка стає такою ж, як та, якій віддає довіру суб'єкт. Передавана цією особою інформація починає сприйматися як частина власного ментального поля, тобто довіра визначається як прийняття інформації від іншої особи як суб'єктивної істини.

Отримані теоретичні висновки й емпіричні результати відкривають доволі широкі перспективи для подальшого різноаспектного дослідження цього явища. Конкретизація перспектив постає у постановці цілої низки дослідницьких завдань: як у сфері психології, соціальної психології так і соціальної психології особистості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабашук Г. Соціальна ідентичність особистості: теоретичний аналіз розвитку проблеми. *Psychological Prospects Journal*. 2014. 24. С.20-34.
2. Бех І.Д. Нові методології виховання підростаючої особистості. *Український соціум*. 2004.1 (3). 88–94.
3. Божаківська М. Аксіологічний аспект довіри як основи міжособистісних взаємин. Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 28-29 квітня 2023 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 317-320.
4. Бондаревська І. Соціальна ідентичність та довіра як чинники формування консолідованої громадської думки щодо інновацій в освіті. Всеукраїнська Інтернет-конференція «Психолого-педагогічні засади розвитку професіоналізму освітян в умовах реалізації Концепції Нової української школи» (Київ – Рівне, 29 березня 2018). К. : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»; Рівне: РОІППО, 2018. С. 12-14.
5. Василець Н. Структура соціально-психологічних чинників довіри. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць: головний редактор В. В. Середа. Львів: ЛьвДУВС, 2015. Вип. 1. 2. С.12-20.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000: уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [Великий тлумачний словник сучасної української мови \(2005\) \(irbis-nbuv.gov.ua\)](http://irbis-nbuv.gov.ua)
7. Габермас Ю. Залучення іншого; пер. з нім. А. Дахнія. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.
8. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 1113 грудня 2003 р.). К.: Еліант, 2003. 300 с.

9. Гнатенко П. И. Ідентичність: філософський і психологічний наліз / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. К. Сфера, 1999 466 с.
10. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепцій автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол наук спец 19.00.07 Педагогічна та вікова психологія Т. В. Говорун К., 2002 35 с
11. Горностаї П. П. Групова динаміка у рольовій парадигмі. Наукові студії із соціальної та політичної психології; зб. наук. статей. Акад. пед. наук України, Ін-т соц та політ психологи Вип. 19 (22) К. Міленіум, 2008 С. 37:45
12. Декомб В. Клопоти з ідентичністю [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Descombes3.pdf> (10.01.2014)
13. Докторова Д. Теоретичні підходи до розуміння поняття «довіра». *Соціологічні студії*. 2014. №1. С.50-60.
14. Клименко Є., Рось Л. Довіра як умова розвитку дружніх взаємин. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Чернігів: ЧНПУ, 2012. Вип. 105. Т. 1. С. 147-149
15. Кожем'якіна О. Проблема довіри в сучасному соціумі: ціннісно-нормативна інтерпретація. Філософські проблеми ХХІ століття: Монографія. За заг.ред. А.Бойко. Черкаси: ФОП Гордієнко, 2016. С.39-61
16. Кожем'якіна О. Цінність довіри у філософії особистісної та суспільної самореалізації. *Гуманітарні студії*, 2017. Вип. 29. С. 61-70.
17. Кокорський В., Кокорська О. Генералізована довіра як моральна цінність в системі вартостей українського суспільства. *Політичне життя. Донецький національний університет імені Василя Стуса*, 2016. Вип.1-2. С. 97-101
18. Кравченко В. Особливості дослідження довіри у соціально-психологічному дискурсі. *Психологія і суспільство*. 2012. № 2. С. 52-57.

19. Кузьмич О. Психологічні чинники формування довіри до себе: теоретичний аспект. *Scientific Collection «InterConf»*. № 145. С. 239-242.
20. Липов В. Соціальна довіра як цінність, інституція та інститут. Праці наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Том LI Економічний збірник. Т. 1. НТШ; Західний науковий центр НАН України і МОН України. Львів, НТШ, 2017. С. 112-126.
21. Литвинчук О. Соціальна та особистісна ідентичність: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]*. Сер.: Філософія, 2011. № 8. С. 195-202.
22. Маслоу А. Психологія буття. Х.: «Рефл-бук», «Ваклер», 1997. 350 с.
23. Москаль Ю. Ідентифікація й ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2006. № 1. С. 96-112.
24. Овсянкіна Л. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини та суспільства (соціально-філософський аспект): автореф. дис... канд. філософ. наук. К., 2003. 22 с.
25. Паніотто В. Довіра соціальним інститутам [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/04\(06-2012\)/ds.php?file=04_KR_2_Analit1.pdf](http://kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/04(06-2012)/ds.php?file=04_KR_2_Analit1.pdf)
26. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення: [монографія]; за наук. ред. П. П. Горностая; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. . К.: Міленіум, 2014. 252 с
27. Рахманов О. А. Соціалізація та ідентифікація особистості у суспільстві : навч.-метод. комплекс. К. : КНЕУ, 2017. 27 с.
28. Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.): наукова доповідь НАН України; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2015. 78 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/286.pdf>.

29. Степанова Н. Довіра як соціокультурний феномен сучасного суспільства: автореферат дис... канд. психол. наук. К., 2012. 20 с.
30. Стоян О. Духовно-екологічні аспекти формування соціальної й економічної сфери громадянського суспільства. *Персонал*, 2006. №1. С.30-40.
31. Супрунець Т.А. Особливості формування і функціонування довіри та недовіри: мисленнєвий аспект. *Український соціум*. 2015. №3 (54). С. 48-55.
32. Фролов П.Д. Консолідована громадська думка: спроба операціоналізації поняття. Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія «Психологічні науки: проблеми і здобутки». К.: КиМУ. 2014, Вип. 6. С. 262 – 278.
33. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. пер. Р. Корнута. Київ: Наш Формат, 2018. 576 с.
34. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями. *День*. 2006. № 177. С.4.
35. Фурман А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія]. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508с.
36. Фурман А. Психокультура української ментальності. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.
37. Фурман А. Свідомість як онтопсихічна дійсність: сутнісні контури пізнання. Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень: тези II міжнар. наук.-практ. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 21 березня 2018 р.: відп. ред. О.В.Дробот; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». К.: Талком, 2018. С. 35-39.
38. Фурман А. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4 (70). С.16-38.

- 39.Фурман (Гуменюк) О. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда: Лекція. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 34 с.
- 40.Фурман А. Психодіагностика: [навч.-метод. модульний комплекс із дисципліни]. 3 вид., скор. Тернопіль, 2015. 64 с.
- 41.Фурман А., Шаюк О. Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у рамках психосоціального теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2019. № 2 (76). С. 5-26.
- 42.Чайка Г. Довіра як ключовий компонент психічного здоров'я. *Вчені записки*. 2022. № 1. С. 32-35.
- 43.Чорна Л. Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології*. 2012. № 13. С. 108-118.
- 44.Шайгородський Ю. Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю. *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації*: за ред. О. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 264 с.
- 45.Шаюк О. Вітакультурні обрії сутнісного пізнання толерантності. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 73-78.
- 46.Шаюк О. Я. Професійна толерантність студентів-гуманітаріїв: сутність, структура, особливості формування. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 78-90
- 47.Шевченко Н.Ф., Цигика О.Є. Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 1(11). С. 95-100.
- 48.Шеремета В. Соціальні функції довіри / В. Ю. Шеремета. /Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Том. ІХ. Ч. 1. Київ, 2007. – С. 437–443.

- 49.Штепа О. Психологічні ресурси особистісної конфіденції:можливості довіри людини до себе й інших. *Проблеми сучасної психології*. 2020. № 50 – DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-50.352-374>
- 50.Юнг К. Архетипи і колективне несвідоме. Видавництво «Астролябія», 2013. 588 с.
- 51.Яремчук Н. Формування міжособистісної довіри у студентів ВНЗ в умовах освітнього середовища. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2016. Вип. 31. С. 19-27.
52. Almond G., Verba S. *The civic culture revisited :An analytic study*. Boston, Toronto., 1980.
- 53.Erikson E.H. *Identity youth and Crisis*. N.Y., 1968.
- 54.Fukuyama F. *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press, 1995.
- 55.Kryazh I., Grankina-Sazonova N. Mediating role of trust between emotional intelligence and positive functioning of personality. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 2018. Vol. 26(2), p.326-334. – <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/356>
- 56.Luhman N. *Trust and Power*. Chichester: Wiley, 1979. 208 p.
- 57.Putnam R. *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. N.Y. : Oxford Press, 2002. 522 p.
- 58.Sztompka P. *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge : Cambridge, UK : University Press, 2008. 228 p
- 59.Shayuk O. Vitacultural Horizons of Tolerance Conceptual Cognition. *Психологія і суспільство*. 2017. 1. С. 73-78. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.01.073>
- 60.Stepanova N.M. *Trust as a sociocultural phenomenon of modern society*. Manuscript. Inaugural dissertation a scientific degree of a Candidate of philosophical sciences in speciality 09.00.03 Social Philosophy and Philosophy of History. National Pedagogical Dragomanov University. Kyiv, 2012. 24 p.

